

Sammanflätat

CIVILT OCH MILITÄRT I DET
TIDIGMODERNA SVERIGE

MARIA SJÖBERG (red.)

Opuscula Historica
Upsaliensia 40

Några kommentarer till civilt och militärt i det tidigmoderna samhället

DAG LINDSTRÖM

Bidragen till denna antologi visar hur distinktionen mellan civilt och militärt är allt annat än given och problematiseringarna av detta visar sig på många sätt intressanta och fruktbara. Många av vår egen tids uppfattningar om samhället tar en sådan uppdelning för given och inte minst av det skälet är dessa problematiseringar av stort värde. Men värdet ligger också i en ökad och fördjupad förståelse av det tidigmoderna samhället i sig. Jag har valt att här lyfta fram sex problemområden som aktualiseras genom bidragen till denna antologi. Några är av mer generell karaktär medan andra mer specifikt knyter an till det tidigmoderna samhället och utvecklingen av föreställningar kring det civila och det militära såsom åtskilda kategorier.

För det första finns det flera intressanta samband med andra begreppspar. Även distinktionen mellan fred och krig framstår som förhållandevis modern. Maria Sjöberg lyfter exempelvis fram statsvetaren Mary Kaldor, som menar att freden ”uppfanns” först på 1700-talet. Om distinktionerna mellan civilt och militärt respektive krig och fred kan förknippas med en relativt modern föreställningsvärld, så kan i stället begreppen frid och fejd förbindas med betydligt äldre samhällsuppfattningar. Fejden har under senare år rönt förnyad uppmärksamhet inom nordisk och internationell forskning.¹ Karin Hassan Jansson visar också hur hemfridsbrotten ännu under 1500- och 1600-talen uppvisade mönster som kan förbindas med en fejdkultur. Här framgår också den vaga gränsdragningen mellan militära resurser och personliga maktmedel. Samtidigt visar både landslagen och olika stadgor att

1 Erik Opsahl (red.), *Feider og fred i nordisk middelalder*, Oslo 2007; Jeppe Büchert Netterstrøm & Bjørn Poulsen (eds.), *Feud in Medieval and Early Modern Europe*, Århus 2007.

det redan under medeltiden infördes restriktioner för stormännens militära följn. Däremot var det inte tal om att helt förbjuda dem. Även allmogens bruk av vapen blev föremål för begränsningar. I flera av landskapslagarna förutsattes ännu att allmogen hade tillgång till vapen. Såväl landslagen som Strängnässtadgan från 1437 intar dock en restriktiv hållning till allmogens rätt att bära vapen.² Kaldor vill som sagt förlägga särskiljandet av det militära och det civila till 1700-talet. Hon förbinder också detta med andra processer, såsom särskiljandet mellan offentligt och privat, mellan ett legitimt och ett illegitimt och kriminellt bärande av vapen, samt en tydligare identifiering av statens territorium. Det var enligt Kaldor också först mot slutet av 1700-talet som skillnaden mellan krig och fred egentligen började identifieras.³ Frågan är dock om inte utvecklingen mot en monopolisering av det militära våldet, mot identifiering av krig och fred och mot ett särskiljande av civilt och militärt är en betydligt mer komplicerad och utdragen process. Även om processen kanske inte fullbordades förrän under 1700-talet, så går det inte att bortse ifrån tydliga intentioner att redan under medeltiden begränsa stormännens oberoende våldsmakt och frågan är om inte också den process som ledder fram till ett tydligt särskiljande mellan civilt och militärt faktiskt kan härledas tillbaka åtminstone till senmedeltiden. Likaså finns det fog för att hävda att redan 1600-talens krig markerar en viktig förskjutning i riktning mot krig såsom konflikter mellan stater. Det personliga kungadömet, den dynastiska dimensionen och de personliga banden spelade redan då en allt mer begränsad roll.

Ett andra, näraliggande tema är förhållningssättet till våld. Frågan har under lång tid intresserat historiker och den har varit föremål för omfattande forskning och debatt.⁴ Det kriminella våldets kvantitativa utveckling över tid och relationen mellan affekt och våld har diskuterats flitigt. Såväl Christoffer Collstedt som Karin Hassan Jansson tar upp den viktiga frågan om hur våld

2 Dag Lindström, "Fejd i medeltidens och 1500-talets Sverige", i Erik Opsahl (red.), *Fejder och fred i nordisk middelalder*, Oslo 2007, s. 113–115.

3 Mary Kaldor, *Nya och gamla krig. Organiserat våld under globaliseringens era*, Göteborg 2002, s. 29 f.

4 Se t.ex. Eva Österberg & Marie Lindstedt Cronberg (red.), *Våldets mening. Makt, minne, myt*, Lund 2004; Eva Österberg & Marie Lindstedt Cronberg (red.), *Våld. Representation och verklighet*, Lund 2006; Sophie Body-Gendrot & Pieter Spierenburg (eds.), *Violence in Europe. Historical and Contemporary Perspectives*, New York 2008.

och våldsverkare beskrevs och benämndes i sin samtid. Sådana analyser av både våld och talet om våld lämnar viktiga bidrag till en fördjupad och mer nyanserad analys av våldets historia. Det blir uppenbart att våldet inte alltid kan förbindas med kortsiktig affekt. Det kunde brukas som medel också i betydligt mer långsiktiga rättsliga strategier. 1600-talet framstår i flera avseenden som en viktig brytningstid ifråga om våld. Även om det råder oenighet om orsakerna till den långsiktiga nedgången i mellanmänskligt våld, så tycks de flesta historiker ändå vara ense om att ett avgörande brytningsskede kan förläggas till just 1600-talet.⁵ En rimlig uppfattning är också att detta har ett samband med genomdrivandet av ett tydligare statligt vålds- och rättskipningsmonopol. Collstedt framhåller aspekter av *förrättsligande* och *förvetenskapligande* inom den militära rätten. Här finns uppenbara likheter med de fenomen som beskrivits i termer av *den judiciella revolutionen*. Framförallt är det då de tidigmoderna monopoliserings- och professionaliseringsprocesserna inom rättsväsendet som har uppmärksammats.⁶ Hassan Jansson använder begreppen *semimilitär* och *semirättslig* i sin diskussion av edsöresbrott och fejder. Ännu under 1500-talet fanns ett visst utrymme för att hävda det rättfärdiga i att bruka våld som medel i rättsliga konflikter. Men lika tydligt är att denna uppfattning redan var på kraftig tillbakagång. Utan att någon av författarna explicit nämner detta, tangerar båda dessa bidrag också frågan om tillit. Tillit till regelverk, till institutioner och till sociala relationer framstår som en viktig, men också något försummad, variabel när förhållningssätt till våld och långsiktiga förändringar i våldsmönster analyseras. I det sammanhanget är också Mats Berglunds analys av överhetens förhandlingsstrategier och soldaternas roll i gatuvåld och upplopp betydelsefull. Det ökade inslaget av gatuvåld, upplopp och myndighetsvåld i Stockholm från slutet av 1700-talet kan tolkas som ett uttryck för urholkad ömsesidig tillit. Berglund visar

5 Eva Österberg, "Kontroll och kriminalitet i Sverige från medeltid till nutid. Tendenser och tolkningar", *Scandia* 1991; Heikki Ylikangas, m.fl., "Family, State, and Patterns of Criminality. Major Tendencies in the Work of the Courts, 1550-1850", i Eva Österberg & Sølvi Bauge Sogner (eds.), *People Meet the Law. Control and Conflict-Handling in the Courts*, Oslo 2000, s. 67-79; Dag Lindström, "Homicide in Scandinavia. Long-Term Trends and Their Interpretations", i Sophie Body-Gendrot & Pieter Spierenburg (eds.), *Violence in Europe, Historical and Contemporary Perspectives*, New York 2008, s. 44.

6 Jan Sundin, *För Gud, staten och folket. Brott och rättskipning i Sverige 1600-1840*, Lund 1992, s. 447-456.

också på ett intressant sätt hur särskiljandet mellan civilt och militärt också kan innebära att det militära våldet mot civila ökar.

Denna diskussion knyter an till ett tredje viktigt tema: kontinuitet respektive diskontinuitet. Berglund, Collstedt, Hassan Jansson och Sjöberg uppehåller sig alla vid fundamentala förändringsprocesser och historisk diskontinuitet. Särskiljandet mellan civilt och militärt är liksom monopolisering av rättskipning och legitimt våld exempel på detta. I Mats Hallenbergs och Ulf Nyréns bidrag framträder i stället ett visst mått av historisk kontinuitet som en bärande tanke. Hallenberg gör jämförelser mellan det tidiga 1600-talets skatteförpaktningar och vår egen tids tendenser till privatisering av offentligt finansierade verksamheter. Inte minst framhåller han parallellerna i fråga om legitimitetsproblem, särskilt i de fall då privatpersoner berikar sig på offentlig verksamhet. Resonemanget är på många sätt spännande. Samtidigt föranleder det en principiell diskussion kring historisk förändring respektive kontinuitet och, kanske allra viktigast, en diskussion om förutsättningarna för sådana jämförelser över tid. Hallenbergs resonemang tycks implicit indikera att vi av historien kan dra konkreta lärdomar relevanta för vår egen tid. Det förutsätter i sin tur, om inte en direkt lagbundenhet, så i alla fall någon form av återkommande mönster i historien, i vart fall om det ska vara fråga om något mer än enbart tillfälliga eller skenbara likheter. Dessa synpunkter ska inte uppfattas som en polemik mot Hallenbergs resonemang. Däremot skulle det vara spännande med ett utförligare resonemang om förutsättningarna för och räckvidden av dessa jämförelser mellan 1600-talet och det tidiga 2000-talet. Nyrén placerar in sin diskussion av 1600-talets svenska jägeristat i ett mycket långt historiskt perspektiv av adliga och kungliga jaktprivilegier från högmedeltid till sent 1700-tal. Därmed framträder ett annat slags periodisering än den vi möter hos exempelvis Hassan Jansson. Där framstår ju snarare 1500- och 1600-talen som en brytningstid mellan en äldre konfliktlösnings- och fejdkultur och statsmaktens monopolisering av rättskipning och våld. Det råder givetvis inte någon nödvändig motsättning mellan dessa periodiseringar. Historien är full av icke-synkrona processer. Men det vore ändå intressant att ställa dem mot varandra, och i grunden finns ändå frågan om 1600-talet ska uppfattas som del av en epok då civilt och militärt ännu inte var separerat, eller om 1600-talet snarare ska uppfattas som en period då en process av åtskiljande mellan dessa sfärer faktiskt redan hade tagit sin början.

Ett fjärde tema jag vill berör är komparation. Flera av bidragen har kom-

parativa ambitioner eller åtminstone komparativa inslag. Nyréns text innehåller återkommande referenser till engelska förhållanden och Hallenberg gör jämförelser med skatteförpaktning i andra delar av Europa. Det komparativa perspektivet framstår överhuvudtaget som värdefullt vid en analys av civilt och militärt. De är bara i ett sådant sammanhang som det är möjligt att bedöma om de exempel som presenteras i denna volym också representerar ett mer allmänt mönster eller om de i första hand återspeglar specifika svenska särdrag. Detta har rimligtvis också betydelse för vilka typer av förklaringar som kan vara relevanta. Skatteförpaktning var ett vanligt fenomen i 1600-talets Europa. Det talar för att orsakerna till att systemet introducerades i Sverige är att söka i tämligen generella samhällsförhållanden. Samtidigt blev systemet ovanligt kortlivat i Sverige, vilket talar för att detta har att göra med speciella förhållanden i den svenska kontexten. Grundprinciperna för komparationen som en systematisk metod i syfte att utvinna ny historisk kunskap diskuterades av Marc Bloch redan 1928.⁷ Hans tankar är i högsta grad aktuella än idag och de är fortfarande en bra utgångspunkt för en mer aktiv diskussion av grunderna för och syftena med komparationer.

Legitimitet är ytterligare ett problemområde som aktualiseras i flera bidrag. Hallenberg visar hur systemet med skatteförpaktning mötte på allvarliga legitimitetsproblem. Nyrén placerar in den svenska jägeristaten i ett långt historiskt perspektiv. Samtidigt framstår den exklusiva jakträtten som en relativt sen, relativt bräcklig och relativt kortlivad företeelse i Sverige. Det är i alla fall den bild som framträder vid en jämförelse med exempelvis England. Detta väcker i sin tur frågor om hur den exklusiva jakträtten kunde legitimeras, hur denna legitimitet upprätthölls, men också hur den undergrävas. Legitimitetsproblematiken förtjänar ofta större uppmärksamhet än den vanligen tenderar att få. Ofta stannar diskussionen vid iakttagelser om bristande legitimitet. Mer sällan problematiseras legitimiteten genom frågor om hur legitimitet formeras, hur legitimitet förhandlas och hur legitimitet förändras.

Ett sjätte viktigt tema är frågan om allmogens och de ofrälse politiska uppfattningar och deras politiska agerande under 1600-talet. Det är i första hand i Johan Holms och i Joakim Sherps bidrag som detta tema aktualiseras.

7 Marc Bloch [1928], "A Contribution towards a Comparative History of European Societies", i Marc Bloch, *Land and Work in Medieval Europe*, London 1967.

Det förhandlings- och interaktionsperspektiv som numera etablerats i synen på relationen mellan allmog/lokalsamhälle och stat/centralmakt markerar ett behov av mer kunskap om böndernas och de ofrälse politiska uppfattningar och deras politiska agerande. Häri ligger också en medveten strävan att se politiken ur böndernas och de ofrälse horisont.⁸ Riksdagspolitiken och riksdagsbesvärerna är viktiga områden att studera i detta sammanhang. Dock skulle jag även här gärna se en än högre grad av problematisering. Vad är det egentligen som uttrycks i riksdagsarbetet, i riksdagsprotokoll och i besvärsskrivelser? I vilken grad uttrycks verkliga intentioner, verklig antagonism och egentliga grunduppfattningar i dessa sammanhang? Detta belyser ett källkritiskt problem som alltid aktualiseras när vi vill komma åt folkliga normer och attityder. Här kunde en mer systematisk diskussion kring folklig retorik, folklig politisk taktik och folkliga politiska strategier vara värdefull. Därmed skulle också interaktions- och förhandlingsperspektivet kunna berikas med nya dimensioner.

Själv är jag långt ifrån alltid en vän av diskursanalyser. Ibland framstår sådana metodologiska ansatser mer som en ursäkt för att inte behöva bemöda sig om att försöka nå bortom texten. I just detta sammanhang anser jag emellertid att en sådan analys skulle bidra med någonting ytterst väsentligt och betydelsefullt. Hur och i vilken utsträckning styrdes bönderna och de ofrälse i sitt agerande och i sin argumentering av språkliga och tankemässiga ramar för politisk interaktion? Hur var det möjligt att formulera sig och vad var det överhuvudtaget möjligt att tala om? Påfallande är ju att besvärsskrifterna i så hög grad uppehåller sig vid ekonomiska frågor och att de i stort sett aldrig ifrågasätter den grundläggande samhällsordningen. Snarare utmärks besvärerna ofta av ett explicit försvar av den rådande samhällsordningen. I vilken mån förändrades dessa förhållanden? Konkret är det också viktigt att fråga sig vem eller vilka som överhuvudtaget *kunde* utmålas i en negativ dager i exempelvis besvärsskrifter. Vilka personer, grupper och förhållanden var möjliga att angripa och med vilka medel kunde detta ske? Sådana frågor skulle lämna

8 Se t.ex. Nils Erik Villstrand, *Anpassning eller protest. Lokalsamhället inför utskrivningarna av fofolk till den svenska krigsmakten 1620–1679*, Åbo 1992; Eva Österberg, "Vardagens sträva samförstånd. Bondepolitik i den svenska modellen från vasatid till frihetstid", i Gunnar Broberg, Ulla Wikander & Klas Åmark (red.), *Tänka, tycka, tro. Svensk historia underifrån 1*, Stockholm 1993.

ytterligare bidrag till att utveckla vår kännedom om en tidigmodern politisk kultur. Ett annat problem med analyser av besvärsskrifter och liknande källor är också det faktum att de tenderar att frammana en bild av samstämmighet. Normer, intentioner, antagonismer etcetera framstår gärna som enhetliga och entydiga. Här kan det finnas anledning att ytterligare problematisera böndernas och de ofrälse uppfattningar. Kan deras intentioner och uppfattningar ha varit mer sammansatta än de först synens vara och vilka var det egentligen som kom till tals i dessa sammanhang?

Jag vill också avsluta med ett resa ytterligare en fråga. Det är påfallande att flera av vår egen tids distinktioner, såsom offentligt/privat och civilt/militärt, inte är relevanta för det tidigmoderna samhället. Men frågan uppstår då hur vi begreppsligt ska namnge och beskriva ett samhälle där dessa distinktioner saknas. Vi hamnar trots allt gärna i en modern utgångspunkt och våra beskrivningar av ett annat samhälle tenderar att uppehålla sig vid bristen på eller frånvaron av våra egna distinktioner. Men med vilka begrepp kan vi beskriva och analysera det för- och tidigmoderna samhället utifrån dess egna villkor, utan att förutsätta det moderna som utgångspunkt? Och, är det alls möjligt för oss att göra detta?